

UOT 331.2**SOSIAL VERGİLƏRİN TƏTBİQİ:
REALLIQLAR VƏ TƏKMİLLƏŞMƏ YOLLARI**

S.Y. MÜSLÜMOV*

Məqalədə sosial təminatın konseptual əsasları və maliyyə aspektləri haqqında məlumat verilir və tarixi inkişaf yoluna nəzər salınır. Ötən əsrdən etibarən dövlətin sosial sahədəki rolunun xeyli güclənməsi, bu əsasda sosial dövlətin ciddi şəkildə ekspansiyası vurğulanır. Dünya təcrübəsində sosial risklərin fəsadlarının kompensasiya edilməsinə yönəldilən maliyyə resurslarının iki əsas sabit mənbəyi kimi ümumi vergi daxilolmaları (dövlət büdcəsi vəsaitləri) və məqsədli sosial vergilər (ayırmalar) göstərilir.

Sosial təminat sahəsində çətinliklər törədən global çağırışlardan bəhs olunan məqalədə maliyyə imkanlarının dövlətin getdikcə böyüyən sosial öhdəlikləri ilə qatlaşa bilməməsi və bunun ortaya qoya biləcəyi ciddi fəsadlar üzündən sosial sferada vacib hesab edilən dəyişikliklər haqqında məlumat verilir. Vurğulanır ki, məqsədəuyğun sosial siyasət konkret ölkədə sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətin real və kompleks təhlilinə söykənməli, mövcud resurslardan səmərəli istifadə əsasında iqtisadi artımı bərpa etməli və dəstəkləməli, əmək fəaliyyətini stimullaşdırmalıdır.

Məqalədə həmçinin Azərbaycanda sosial təminat sferasında əldə olunan mühüm nailiyyətlərdən və maddə ilə işləyənlərin əmək və sosial hüquqlarının təmin edilməsi üçün əmək haqlarının leqallaşdırılması sahəsində mövcud potensialın reallaşdırılması məqsədilə hökumətin geniş islahatlarından bəhs edilir.

Açar sözlər: sosial təminat, maliyyə aspekti, sosial risklər, vergi daxilolmalar, sosial hüquq.

Sosial təminat: konseptual əsaslar, tarixi inkişaf yolu və maliyyə aspektlərinə qısa rəqurs. Sosial-iqtisadi vəzifələrin həllində insan amilinin rolunun güclənməsi şəxsin hərtərəfli və harmonik inkişafını təmin edən vacib amil kimi sosial sferanın, eləcə də onun prioritet qollarından biri olan sosial təminatın mühüm əhəmiyyətini şərtləndirir [1]. Əksər ölkələrdə bir qayda olaraq, oturmuş güclü təşkilati struktur vasitəsilə fəaliyyət göstərən sosial təminat sahəsi əhalinin gəlirlərini formalaşdırmaq və yüksək keyfiyyətli sosial xidmətlərlə təmin etməklə bərabər, milli iqtisadiyyatın multiplikativ təsir gücünə malik strateji istiqamətinə çevrilmişdir.

Adekvat maliyyə təminatının təşkili sosial sahənin səmərəli fəaliyyətinin ən vacib şərtlərindəndir ki, bu da maliyyənin real təsərrüfat proseslərinin pul ifadəsi və bu proseslərin idarə olunmasının təsirli vasitəsi mahiyyətindən irəli gəlir. Sosial sferanın maliyyələşməsinə cəmiyyətin daxili gücünün və sağlamlığının vacib göstəricisi kimi səciyyələndirmək olar. Çünki sosial siyasət tədbirlərinin uğurlu icrası iqtisadiyyatın durumundan, sahibkarlığın inkişafı və investisiya fəallığından, büdcə təminatından, dövlətin maliyyə resurslarından, bir sözlə, iqtisadi artımın yaratdığı imkanlardan asılıdır.

Bəşər tarixinin bütün mərhələlərində müxtəlif cəmiyyətlərdə sosial siyasət tədbirlərinin bu və ya digər forması hazırlanmış və dövlətlərin fəaliyyətində öz əksini tapmışdır. Bu tədbirlərin əsasında mənəvi hisslərə, dini baxışlara və ənənələrə söykənən ədalətliyyə dair təsəvvürlər dayanırdı. Müasir anlamda isə sosial təminat proqramlarının, bu sahədə fəaliyyət göstərən

* Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası

institutların, zəruri maliyyə vəsaitlərinin həmin institutlara cəlb olunması və vətəndaşlara çatdırılması kanallarının əsasının qoyulması və ilkin formalaşması 19-cu əsrin sonlarına – 20-ci yüzilliyin əvvəllərinə təsadüf edir [2]. Bundan sonra sosial təminat sistemlərinin əhəmiyyətli inkişaf yolu keçməsi ilə yanaşı, ötən əsr boyunca müxtəlif sosial-ictimai-siyasi amillərin təsirləri nəticəsində struktur, idarəetmə və s. elementlərinin məruz qaldığı və hazırda da davam etməkdə olan çoxşaxəli transformasiya prosesləri sosial maliyyələşmədən də kənar keçməmişdir. Fəal dövlət sosial siyasətinin formalaşmasının müasir mərhələsi kimi bu dövrdə dövlət sosial sahədəki rolunu xeyli gücləndirərək, vətəndaşların rifahı üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürmüş, cəmiyyətin bütün üzvlərinin müxtəlif sosial dəstək tədbirlərinə çıxışını təmin etmiş, alternativ mənbələrdən sosial proqramlara yönəldilən vəsaitlərin həcmi əhəmiyyətli şəkildə artırmışdır.

Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, əgər 19-cu əsrin sonlarında dövlətin sosial xərcləri ümumi daxili məhsulun cüzi hissəsini təşkil edirdisə, ötən dövrdə bu göstərici dəfələrlə artmış, hətta bəzi ölkələrdə 25-30 faizi haqlamışdır [3]. Dövlətin sosial sferaya ayırdığı vəsaitlərin davamlı artımı milli dövlətlərin iqtisadiyyatlarının səmərəliliyinin artması əsasında iqtisadi imkanlarının genişlənməsi və bununla əlaqədar geniş əhali kütləsinin keyfiyyətli tibbi, təhsil və sosial təminat xidmətlərinə çıxışının yaranması kimi bir sıra sivilizasiya proseslərinin təzahürü idi. Cəmiyyətdə sosial funksiyaların dominant subyektinə çevrilən dövlət, eyni zamanda, könüllü pensiya təminatı, tibbi sığorta kimi sosial sahələrdə güzəştlər tətbiq etməklə digər sosial subyektlərin də aktivləşməsinə təkan vermişdir.

Müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən sosial müdafiə sistemləri, onların iqtisadi modeli və baza institutlarının hüquqi statusu bir – birindən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir ki, bunu da ictimai quruluş və mədəni ənənələr, mentalitet, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyələri, cəmiyyətin öz sosial inkişafı istiqamətində qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələr və s. amillər arasındakı fərqlər şərtləndirir. Bununla belə, dövlətin iştirakı, vətəndaşların sosial müdafiəsi və azad sosial seçim səviyyəsi, habelə sosial proseslərin iqtisadiyata təsiri baxımından dörd əsas sosial siyasət modelini qeyd etmək olar [4]:

1) Sosialist (vətəndaşların sosial – iqtisadi vəziyyəti üçün dövlətin hərtərəfli məsuliyyəti, sosial sfera xidmətlərinin istehsalı və bölüşdürülməsində dövlətin inhisarçılığı);

2) İsveç (sosial sferanın tənzimlənməsində dövlətin yüksək iştirak səviyyəsi);

3) Bazar əsaslı sosial (sosial sferanın bazar üsulları ilə yanaşı, dövlətin fəal müdaxiləsi əsasında tənzimlənməsi);

4) Amerika (bazar əsaslı) (sosial sferanın tənzimlənməsində bazar üsullarının prioritet olması).

Maliyyə mənbələrinə, formalaşma üsullarına, benefisiarın statusu, təyinat əsasları və digər bu kimi xüsusiyyətlərinə görə sosial təminatı mahiyyət etibarilə 3 hissəyə bölmək olar: sosial sığorta, sosial yardım və qeyri – sığorta əsaslı sosial təminat (cədvəl 1-ə bax) [5].

Ümumiləşdirilmiş yanaşmaya görə, sosial sferanın maliyyələşmə qaydasının müəyyən edilməsi konkret sosial proqramın məqsədlərindən asılı olaraq tədiyyəçilərin əhatə dairəsi, tələb olunan vəsaitlərin həcmi, eləcə də bu vəsaitlərin akkumulyasiyası və xərclənməsi mexanizminə əsaslanır. Dünya təcrübəsində sosial risklərin fəsadlarının kompensasiya edilməsinə və aztəminatlı əhali təbəqələrinin sosial dəstəklənməsinə yönəldilən maliyyə resurslarının iki əsas sabit mənbəyi formalaşmışdır: dövlət büdcəsi vəsaitləri (ümumi vergi daxilolmaları) və işəgötürənlərin və işçilərin ödədikləri sığorta haqları.

Əgər sosial proqramların reallaşdırılmasında məqsəd əhalini minimal gəlir səviyyəsi / xidmət standartı ilə təmin etməkdirsə (sosial yardım və ya qeyri – sığorta xarakterli sosial ödənişlər və xidmətlər), bu proqramlar adətən ümumi vergi daxilolmaları hesabına maliyyələşdirilir, əgər məqsəd əmək fəaliyyəti ərzində əldə olunan qazancın müəyyən edilmiş səviyyədə əvəz edilməsidirsə (sığorta

təminatlı sosial ödənişlər), belə sosial proqramlar adətən ayrıca sığorta haqları yaxud sosial vergi hesabına maliyyələşdirilir [3]. Bununla yanaşı, inzibatçılığı özəl sığorta fondları tərəfindən aparılan məcburi və ya könüllü sosial proqramlar da fəaliyyət göstərir.

Cədvəl 1

Sosial sığorta, sosial yardım və qeyri – sığorta əsaslı sosial təminat haqqında məlumat

	Sosial sığorta	Sosial yardım	Qeyri – sığorta əsaslı sosial təminat
Maliyyə mənbəyi	Adətən işəgötürən, işçi və dövlət vəsiəti hesabına maliyyələşir	Büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşir	Büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşir
Benefisiar	Ödənişlər yalnız sığortaolunan şəxslərə qanunvericilik əsasında aparılır	Ödənişlər yalnız müəyyən əhali kateqoriyasına qanunvericilik əsasında aparılır	Ödənişlər yalnız müəyyən əhali kateqoriyasına qanunvericilik əsasında aparılır
Benefisiarın statusu	Ödənişlər əmlak vəziyyətindən və gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olmayaraq sığorta vəsaitləri hesabına təyin edilir	Ödənişlər ehtiyac meyarı əsasında təyin edilir. Ehtiyac meyarı qiymətləndirilərkən benefisiarın gəlirləri və əmlakı nəzərə alınır	Ödənişlər benefisiarın gəlirləri nəzərə alınmadan təyin edilir
Təyinatın məqsədi	Sığorta hadisəsi baş verdikdə işçinin təkrar istehsalı xərcləri sığorta ödənişləri hesabına kompensasiya edilir	Benefisiarın gəlirləri müəyyən edilmiş minimum həddə çatdırılır.	Dövlət qarşısında xüsusi xidmətlərə (veteranlar, dövlət qulluqçuları və s.) görə və qanunla müəyyən edilmiş digər hallarda təyin olunur
Təyinat üçün əsas	Sığorta hadisəsi baş verdikdə ödəniş hüququ ödənilmiş sığorta haqları əsasında ehtiyac meyarı nəzərə alınmamaqla yaranır	Yardım benefisiarın rifah vəziyyətinin araşdırılması əsasında təyin edilir	Müəyyən edilmiş əhali kateqoriyalarına aid olan şəxslərə pul şəklində müavinətlər və müxtəlif güzəştlər formasında təyin edilir

Cədvəl 2-də İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan bəzi ölkələrin 2016-cı il üçün ümumi vergi və sosial sığorta daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi və sosial sığorta daxilolmalarının ümumi daxilolmalarda xüsusi çəkisi göstərilmişdir [6]. Bu göstəricilər müvafiq olaraq, Azərbaycanda 18.6 faiz və 18.3 faiz, Rusiyada (2015-ci il) isə 30.2 faiz və 30.1 faiz olmuşdur.

Müasir sosial müdafiə sistemləri sosial risklərin tənzimlənməsinin onlarla formasını təqdim edir. Lakin əksər inkişaf etmiş ölkələrdə sosial risklərin idarə olunması, sahəsində uzunmüddətli dövr ərzində dominant rol sosial sığortaya məxsusdur. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələrində sosial sığorta vasitəsilə illik maliyyələşmə həcmi bəzən dövlət büdcəsindən sosial sferaya ayrılan vəsaitləri 2 dəfə, əlavə könüllü sosial müdafiə tədbirlərinə yönələn vəsaitləri isə 3 dəfə üstələyir [3].

Əhalinin əksər hissəsi üçün əsas gəlir mənbəyi olan əmək fəaliyyətindən qazancın itirilməsi öz varlığının riskli təbiətindən irəli gələrək insanın təkrar istehsalı prosesində müxtəlif səbəblərdən meydana çıxan çoxsaylı sosial risklərdən biridir.

Sosial müdafiənin iqtisadi fəallığı təşviq edən prioritet forması kimi sosial sığorta vətəndaşın üzləşə biləcəyi sosial risklərin sığorta prinsipi əsasında səmərəli idarə olunması və mənfə nətəcələrinin kompensasiyası məqsədilə maliyyə resurslarının ehtiyatlara yönəldilməsini, müəyyən edilmiş sığorta hadisələri baş verdikdə, ödənilmiş haqların həcmi ilə uzlaşdırılmış məbləğlərdə sosial ödənişlərin aparılmasını nəzərdə tutur [7].

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan bəzi ölkələrin 2016-cı il üçün ümumi vergi və sosial sığorta daxilolmaları

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan bəzi ölkələr üzrə	Vergi və sosial sığorta daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi, faizlə (2016-cı il)	Sosial sığorta daxilolmalarının ümumi daxilolmalarda xüsusi çəkisi, faizlə (2016-cı il)
OECD, cəmi	34.0	26.2
Avstraliya	27.8	0.0
Avstriya	42.2	34.7
Belçika	44.1	31.1
Çili	20.2	7.2
Çexiya	34.2	42.9
Estoniya	33.7	33.2
Fransa	45.5	36.8
Almaniya	37.4	37.6
Latviya	30.4	27.3
Litva	29.8	40.8
Hollandiya	38.4	38.2
Yeni Zelandiya	31.6	0.0
Slovakiya	32.4	43.5
Sloveniya	36.5	39.7
İsveç	44.0	22.6
Türkiyə	25.3	28.8
Birləşmiş Krallıq	32.7	18.9
ABŞ	25.9	24.0

2018-ci il üçün İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan bəzi ölkələr üzrə sosial sığorta daxilolmaları

Sosial sığortanın formaları hüquqi statusuna (məcburi, könüllü), təşkilatı – hüquqi formasına (dövlət, qeyri – dövlət), təşkilatı formasına (peşə, ərazi, korporativ, şəxsi) və sığorta olunan risklərə görə (xəstəlik, qocalıq, əlillik, ailə başçısının itirilməsi, istehsalatda bədbəxt hadisə və peşə xəstəlikləri, işsizlik və s.) müəyyən edilir [5].

Cədvəl 3-də 2018-ci il üçün İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan bəzi ölkələr üzrə sosial sığorta daxilolmalarının əmək haqqı xərclərində xüsusi çəkisi (faizlə) göstərilmişdir [6]. Bu göstərici Azərbaycanda (2017-ci il) 17.0 faiz olmuşdur.

Mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri kimi, sosial sığortanın maliyyələşməsi sistemi xərclər və gəlirlər arasında tarazlığın qorunmasını nəzərdə tutur. Buna sığortaolunanların sosial müdafiəsi üzrə götürülən öhdəliklərə görə

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan bəzi ölkələr	Sosial sığorta daxilolmalarının əmək haqqı xərclərində xüsusi çəkisi, faizlə (2018-ci il)
OECD, cəmi	22.6
Avstraliya	0.0
Avstriya	36.1
Belçika	32.3
Çili	7.0
Çexiya	33.6
Estoniya	26.5
Fransa	35.3
Almaniya	33.5
Latviya	28.3
Litva	30.7
Hollandiya	22.0
Yeni Zelandiya	0.0
Slovakiya	33.8
Sloveniya	32.9
İsveç	29.1
Türkiyə	27.7
Birləşmiş Krallıq	18.3
ABŞ	14.7

işəgötürənlər və dövlətin birgə məsuliyyəti və maliyyə yükünün işəgötürənlər və işçilər arasında optimal bölüşdürülməsi, habelə qanunla müəyyən edilmiş bəzi hallarda dövlət büdcəsinin yardımı hesabına nail olunur [3]. Sosial sığorta sahəsində maliyyənin səmərəli idarə olunması sosial ödənişləri vaxtında həyata keçirmək baxımından sığorta institutunun uğurlu fəaliyyəti üçün ən vacib şərtlərdəndir. Buna görə də, sosial sığortanın maliyyələşməsinin təşkilində əsas vəzifə sığortaçının ödəmə qabiliyyətliliyinin davamlı təmin edilməsidir.

Cədvəl 4-də 2016-cı ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan bəzi ölkələr və Azərbaycan üzrə əhalinin hər 1 nəfərinə düşən ümumi daxili məhsul və sosial sığorta daxilolmalarının məbləği göstərilmişdir [6, 8].

Cədvəl 4

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına daxil olan bəzi ölkələr və Azərbaycan üzrə əhalinin hər 1 nəfərinə düşən ümumi daxili məhsul və sosial sığorta daxilolmaları

	ÜDM, mln.ABŞ dolları	Əhalinin sayı, min nəfər	Sosial sığorta daxilolmaları, mln.ABŞ dolları	Əhalinin hər 1 nəfərinə düşən (ABŞ dolları, 2016-cı il)	
				ÜDM	Sosial sığorta daxilolmaları
Avstraliya	1,215,898	24,126	0	50,398	0
Avstriya	451,297	8,712	66,085	51,801	7,585
Belçika	535,074	11,358	73,386	47,108	6,461
Çili	416,012	17,910	6,050	23,228	338
Çexiya	372,257	10,611	54,617	35,083	5,147
Estoniya	40,655	1,312	4,549	30,977	3,466
Fransa	2,804,274	64,721	469,548	43,329	7,255
Almaniya	4,110,953	81,915	578,099	50,186	7,057
Latviya	50,634	1,971	4,202	25,696	2,133
Litva	86,907	2,908	10,567	29,884	3,633
Hollandiya	874,312	16,987	128,251	51,469	7,550
Yeni Zelandiya	183,610	4,661	0	39,395	0
Slovakiya	167,790	5,444	23,648	30,820	4,344
Sloveniya	68,526	2,078	9,930	32,979	4,779
İsveç	487,065	9,838	48,434	49,511	4,923
Türkiyə	2,087,370	79,512	152,094	26,252	1,913
Birləşmiş Krallıq	2,819,116	65,789	174,230	42,851	2,648
ABŞ	18,707,189	322,180	1,162,839	58,064	3,609
Azərbaycan	37,863	9,706	1,288	3,901	133

Beynəlxalq təcrübədə sosial sığorta haqları üzrə 2 əsas inzibatçılıq və nəzarət modelləri göstərmək olar:

1. Paralel əsaslı model. Bu modeldə vergilər üzrə vergi orqanı, sosial sığorta haqları üzrə ayrıca institut(lar) fəaliyyət göstərir. Tarixən, pensiya və digər sosial sığorta təminatlı sistemlərin ayrıca olaraq güclü inkişaf etdiyi ölkələrdə, xüsusilə Almaniya, Fransa kimi Qərbi Avropa ölkələrində paralel əsaslı model təşəkkül tapmışdır. Paralel əsaslı modeldən istifadə edən ölkələr sırasında Avstriya, Meksika, Litva, Belçika, Malayziya, Sinqapur, Çin, Filippin, Cənubi Afrika Respublikası, Çex Respublikası, Polşa, Lüksemburq, Fransa, Portuqaliya, İsrail, Almaniya, Slovakiya, Danimarka, Yunanıstan, İspaniya, İtaliya, Indoneziya, İsveçrə, Kolumbiya, Yaponiya, Tailand, Kosta Rika, Koreya, Türkiyə, İordaniya, Kipr, Uruqvay, Makedoniya, Vyetnam və s. qeyd etmək olar.

2. İnteqrasiya əsaslı model. Bu modeldə isə həm vergilər, həm də sosial sığorta haqları üzrə vahid təşkilat fəaliyyət göstərir. ABŞ, Kanada kimi ölkələrdə daim inteqrasiya əsaslı model tətbiq edilir. Bu modelin tətbiq olunduğu digər ölkələrin siyahısına isə Albaniya, Latviya, Argentina, Monteneqro, Ermənistan, Hollandiya, Bosniya, Malta, Bolqarıstan, Norveç, Kanada, Rumıniya,

Xorvatiya, Rusiya, Estoniya, Serbiya, Finlandiya, Sloveniya, Macarıstan, İsveç, İspaniya, Birləşmiş Krallıq, İrlandiya və s. daxildir [6].

Cədvəl 5-də bəzi ölkələrdə sosial sığorta haqlarının (vergilərinin) dərəcələri (faizlə) göstərilmişdir [6]. Burada müxtəlif sosial proqramları əhatə edən sosial sığorta haqlarının cəmlənmiş yuxarı həddi qeyd olunub.

Öz mahiyyətinə, əhatəliliyinə və cəlb etdiyi maliyyə resurslarının həcminə görə əhalinin sosial müdafiəsinin mərkəzi həlqəsini təşkil edən pensiya təminatı sistemlərinin fəaliyyətini müxtəlif aspektlər üzrə qiymətləndirən Avstraliya Maliyyə Elmləri Mərkəzinin hesabladığı Melburn Mercer Qlobal Pensiya

İndeksinə (Melbourne Mercer Global Pension Index) görə 2018-ci ildə Hollandiya (80,3) və Danimarka (80,2) 34 ölkə arasında 1-ci və 2-ci yerləri tuturlar. Qlobal Pensiya İndeksi müxtəlif çəkili üç sub-İndeks əsasında – Adekvatlıq (40%), Dayanıqlıq (35%) və Bütövlük (25%) sub-İndeksləri əsasında hesablanır (cədvəl 6) [9, 10].

Cədvəl 5

Ölkələr üzrə sosial sığorta haqlarının (vergilərinin) dərəcələri (faizlə)

	İşçi üzrə	İşəgötürən üzrə	Cəmi
Avstriya	15.1	21.5	36.6
Belçika	13.1	27.1	40.2
Çexiya	11.0	34.0	45.0
Estoniya	1.6	33.8	35.4
Fransa	15.5	30.5	46.0
Almaniya	19.4	19.4	38.8
Latviya	11.0	24.1	35.1
Litva	9.0	35.0	44.0
Hollandiya	27.7	12.1	39.8
Slovakiya	13.4	19.9	33.3
Sloveniya	22.1	16.1	38.2
İsveç	7.0	31.4	38.4
Türkiyə	15.0	22.5	37.5
Birləşmiş Krallıq	12.0	13.8	25.8
ABŞ	7.7	12.2	19.9

Cədvəl 6

Ölkələr üzrə qlobal pensiya indeksi

Qiymətləndirilən bəzi ölkələrin adı	Ümumi İndeks	Adekvatlıq	Dayanıqlıq	Bütövlük
Avstraliya	72.6	63.4	73.8	85.7
Avstriya	54.0	68.1	21.5	76.7
Çili	69.3	59.2	73.3	79.7
Danimarka (2-ci yer)	80.2	77.5	81.8	82.2
Fransa	60.7	79.5	42.2	56.5
Almaniya	66.8	79.9	44.9	76.6
İtaliya	52.8	67.7	20.1	74.5
Hollandiya (1-ci yer)	80.3	75.9	79.2	88.8
Yeni Zelandiya	68.5	65.4	63.4	80.6
Norveç	71.5	71.5	58.1	90.2
Polşa	54.3	53.8	46.2	66.4
İspaniya	54.4	68.7	27.8	68.6
İsveç	72.5	67.6	72.6	80.2
Birləşmiş Krallıq	62.5	57.8	53.4	82.9
ABŞ	58.8	59.1	57.4	60.2
34 ölkə üzrə orta göstərici	60.5	61.1	52.0	71.6

Son illər müxtəlif ölkələrin üzləşməkdə olduğu bir sıra qlobal çağırışlar əhalinin sosial təminatı sahəsində ciddi çətinliklərin meydana çıxmasına səbəb olur [3]. Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının arxitekturasında baş verən dəyişikliklər, habelə qlobal miqyasda davam edən iqtisadi-maliyyə böhranı və qeyri-müəyyənlik, istehsal və məhsuldarlığın geriləməsi, investisiya

fəallığının aşağı düşməsi, maliyyə bazarlarındakı təlatümlərin təsirləri sosial təminat sistemlərinin maliyyə dayanıqlığına söykənən adekvat ödənişlər edə bilməsi kimi başlıca fəaliyyət prinsipinin uzunmüddətli perspektivdə yerinə yetirilməsi imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır [11]. Bundan əlavə, dünyada əhalinin yaşlanması, geniş vüsət alan miqrasiya prosesləri, qeyri-formal əmək bazarının genişlənməsi kimi amillər də sosial təminat sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin icrasını mürəkkəbləşdirir.

Zəruri funksiyalarını yerinə yetirmək, o cümlədən sosial sferanı maliyyələşdirmək üçün dövlətin kifayət qədər vəsaitlərə malik olması ilə yanaşı, iqtisadiyyatın ümumi vergi yükü çox ağır olmamalı və iqtisadi artımı əngəllənməməli, eləcə də dövlət borclarının məqbul səviyyədə ciddi kənarlaşmasına yol açmamalıdır. Bu əsasda balanslaşdırılmış sosial – iqtisadi siyasət mühüm amilə çevrilərək, vergi yükünün optimal həddini düzgün müəyyənləşdirməlidir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, mənfi təsirləri hələ də özünü qabarıq şəkildə büruzə verən son qlobal böhran mənəşinin yaratdığı çağırışlar dünyanın iqtisadi gündəliyinin prioritet mövzularını formalaşdırmaqla yanaşı, iqtisadi nəzəriyyə və praktikada indiyə qədər ümumən qəbul edilmiş yanaşmalara yenidən baxılması zərurətini ortaya qoymuşdur. Böhranın ilk illərində bir çox ölkədə reallaşdırılan geniş fiskal həvəsləndirmə və sosial təşəbbüslərə iri həcmdə maliyyə resurslarının yönəldilməsi nəticəsində suveren borc böhranı təhlükəsinin yaranması və bunun getdikcə kəskinləşərək ciddi fəsadlar törədə bilməsi riski bu kateqoriyaya aid antiböhran proqramlarının fiskal məhdudlaşdırma tədbirləri ilə əvəzlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Başlıca olaraq, dövlət büdcəsi və müəssisələri üzrə istehlak xərcləri və investisiyaların azaldılması ilə səciyyəvi olan bu tədbirlər paketi öz növbəsində məcmu tələbin sıxılması, istehsalın geriləməsi, investisiya fəallığının düşməsi və biznesin xərclər üzrə kompleks qənaət rejiminə keçməsi, bununla da işçi qüvvəsinə olan tələbatın aşağı düşməsi, işsizliyin artması və digər bu qəbildən olan ciddi sosial-iqtisadi çətinliklər törətmişdir.

Ötən əsrin sonlarından başlayaraq, sosial sferanın resurs təminatına kifayət qədər böyük həcmdə vəsaitlərin yönəldilməsi nəticəsində meydana çıxan və güclənən fiskal təzyiqlər fonunda sosial dövlət və ümumxalq rifahı dövlətinə münasibətdə tənqidi fikirlər getdikcə artmaqdadır ki, bu da iqtisadiyyatın yaratdığı maliyyə imkanlarının dövlətin getdikcə böyüyən sosial öhdəlikləri ilə qatlaşa bilməməsi və bunun ortaya qoya biləcəyi ciddi fəsadlarla bağlıdır [3]. Hətta son bir neçə onillik ərzində məhdud sosial dövlət konsepsiyası, sosial sferada xidmətlərin özəlləşdirilməsi və digər bazar mexanizmlərinin tətbiqi kimi təşəbbüsləri ortaya qoyan neoliberal ideologiyanın geniş vüsət almasına baxmayaraq, ümumi hesabla sosial dövlətin ekspansiyası əhəmiyyətli şəkildə davam etdirilmişdir. Şübhəsiz ki, heç kim həm artıq oturmuş, həm də əhalinin mənafeyi baxımından ciddi nailiyyətlər əldə etmiş mövcud sosial qaydanın dağıdılmasını nəzərdə tutmur. Lakin bu sahədə modernləşmə və köklü dəyişikliklərin aparılması qaçılmaz reallığa çevrilmişdir və bu əsasda, məqsədəuyğun sosial siyasət konkret ölkədə sosial, iqtisadi və siyasi vəziyyətin real və kompleks təhlilinə söykənməli, sosial siyasət tədbirləri mövcud resurslardan səmərəli istifadə əsasında iqtisadi artımı bərpa etməli və dəstəkləməli, daha çox əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına güc verməlidir.

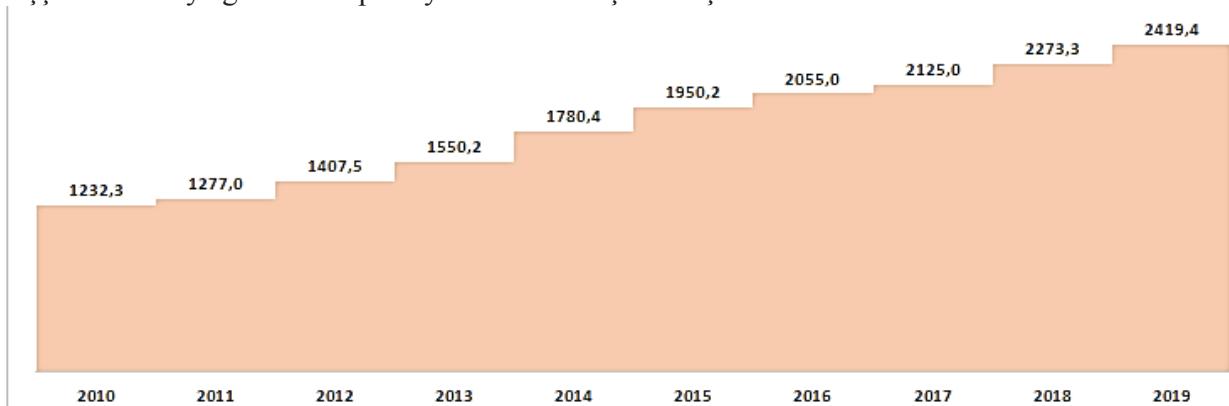
Azərbaycanda sosial təminat sisteminin maliyyələşdirilməsi: əsas xüsusiyyətlər və qarşıda duran vəzifələr. Ulu Öndər Heydər Əliyevin dərin elmi əsaslara, mövcud reallıqlar və qlobal miqyasda əsas inkişaf meyillərinin uzaqgörən təhlilinə söykənən müdrik sosial inkişaf kursunun 2003-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi sayəsində ölkəmizdə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı sistemində uyğun səmərəli siyasət həyata keçirilmiş və cəmiyyətin həyatının möhkəm sosial əsasları yaradılmışdır. Bu inkişaf strategiyası iqtisadi tərəqqi ilə sosial rifahın əlaqələndirilməsi, ölkənin iqtisadi dividendlərinin vətəndaşın rifahına yönəldilməsi, cəmiyyətin tərəqqisində bütün fərdlərin sosial-iqtisadi mənafehlərinin bərabər təminatına nail olunması prinsiplərinə istinad edir.

2003-2017-ci illərdə əhali gəlirlərinin 8,6 dəfə artması respublikada əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün imkanların yaradılması və əhalinin gəlirlərinin dəstəklənməsi tədbirlərinin ardıcıl reallaşdırılmasının əyani təsdiqidir. Göstərilən müddət ərzində əhalinin sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirləri 10,4 dəfə, əmək ödənişlərindən gəlirləri isə 7,5 dəfə artmış, sosial sahədə dövlətin balanslaşdırılmış iştirak səviyyəsini tənzimləmək məqsədilə sosial xərclərin optimal həddi gözlənilməklə sosial müdafiə və təminat üçün dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş xərclərin həcmində 10,3 dəfə artım qeydə alınmışdır [8].

Ötən dövrdə uğurla gerçəkləşdirilən müasir sosial modelin əsas özəllikləri sırasında vətəndaş məmnunluğunu, hər kəsə öz rifahını və sosial statusunu gücləndirmək, insan kapitalını inkişaf etdirmək imkanlarının yaradılmasını, səmərəli tənzimləyici alətlər və sosial müdafiə tədbirləri vasitəsilə əhalinin gəlirlərinin dəstəklənməsini, ehtiyacı olanların sosial ödənişlər və sosial xidmətlər sistemi ilə əhatə edilməsini göstərmək olar [12].

Qeyd edilən sosial ödənişlər sisteminin birinci istiqamətini sığorta-pensiya sistemi çərçivəsində pensiya və müavinətlər, ikinci istiqamətini kateqorial yanaşma əsasında müxtəlif əhali qruplarına təyin olunan sosial müavinət və təqaüdlər, üçüncü istiqamətini ehtiyacılıq şərti əsasında təyin edilməklə aztəminatlı əhalinin minimum maddi tələbatının ödənilməsinə yönəldilən ünvanlı dövlət sosial yardımlar təşkil edir [12]. Bundan əlavə, 2018-ci ildən işsiz əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində ayrıca işsizlikdən sığorta sisteminin tətbiqi əhalinin məşğulluq imkanlarını və aktiv əmək bazarı tədbirlərini əhəmiyyətli şəkildə genişləndirmək, eləcə də işsizlik müavinəti sisteminin səmərəli restrukturizasiyası üçün adekvat maliyyə təminatını formalaşdırmağa imkan vermişdir.

Əhalinin təqribən 13 faizini əhatə edən pensiya sisteminin fəaliyyətində ödənilmiş məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının fərdi uçotu qurulmaqla, vətəndaşların pensiya hüquqlarının həmin uçotun məlumatları əsasında müəyyənləşdirilməsi və beləliklə də pensiya təminatında sığorta prinsiplərinə keçid təmin edilmişdir. Pensiya yaşına çatmaq, əlilliyin və ya 18 yaşınadək sağlamlıq imkanları məhdudluğunun olması, habelə ailə başçısını itirmək kimi sosial risklərdən sığorta təminatını əhatə edən bu səmərəli sosial müdafiə sistemi vasitəsilə vətəndaşlara yaşa, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyalarının ödənişi reallaşdırılır.

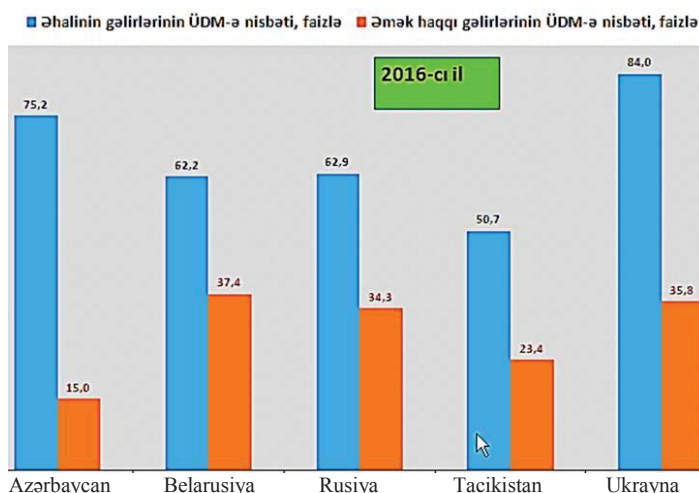
Şəkil 1. Məcburi dövlət sosial sığorta gəlirləri, mln.man (2010-2019-cu illər, Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun təsdiq olunmuş büdcəsi)

Pensiya sisteminin gəlirləri məcburi dövlət sosial sığorta haqları üzrə daxilolmalar, sair gəlirlər və dövlətin pensiya öhdəliklərinin bir hissəsinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə dövlət büdcəsindən verilən vəsaitlərin məcmusundan ibarətdir. Son on ildə məcburi dövlət sosial sığorta gəlirlərinin təqribən 2 dəfə artması (şəkil 1) onu göstərir ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sığorta-pensiya sisteminin ötən dövrdə öz-özünü maliyyələşdirməsi təmin edilməklə yanaşı, sosial sığorta daxilolmaları dövlət büdcəsinin öhdəliklərinə aid edilən və sığorta təminatı olmayan pensiya xərclərinin maliyyələşdirilməsinə də əhəmiyyətli töhfə vermişdir [8].

Ölkədə əhalinin gəlirləri, əmək haqqı gəlirlərinin əhalinin gəlirlərindəki və ümumi daxili məhsuldakı payı, habelə muzzdlu işçilərin sayının əhalinin müxtəlif kateqoriyalarında (əmək qabiliyyətli əhali, əmək ehtiyatları və s.) xüsusi çəkisi kimi əmək bazarının və bir sıra digər göstəricilərin bəzi post-sovet ölkələrinin müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurulması ölkədə əmək haqlarının leqallaşdırılması, bu əsasda muzzdlu işləyənlərin müxtəlif əmək və sosial hüquqlarını, o cümlədən pensiya təminatını şərtləndirən sosial sığortanın tam səfərbər olunması üçün kifayət qədər ciddi potensialın olmasına dəlalət edir (bax cədvəl 7 və şəkil 2-4) [13]. Qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının, işəgötürənlərin və həmkarlar ittifaqının birgə səyləri ilə bu potensialın reallaşdırılması üçün kompleks tədbirlər sistemi həyata keçirilməlidir. Bu istiqamətdə ilk öncə muzzdlu işləyənlərin əmək haqlarının iqtisadiyyatdakı payı artırılaraq optimallaşdırılmalıdır.

Cədvəl 7-də müxtəlif ölkələrdə 2016-cı il üçün əhalinin gəlirlərində əmək haqqı gəlirlərinin xüsusi çəkisi göstərilmişdir.

Şəkil 2. Müxtəlif ölkələrdə 2016 - cı ildə əhalinin gəlirlərinin ÜDM - ə nisbəti (faizlə) ilə əmək haqqı gəlirlərinin ÜDM - ə nisbəti müqayisəli şəkildə göstərilmişdir.

Cədvəl 7

Ölkələr üzrə 2016-cı il üçün əhalinin gəlirlərində əmək haqqı gəlirlərinin xüsusi çəkisi

Ölkə	Əhalinin gəlirləri, mlrd. milli valyuta	Muzzdlu işləyənlərin sayı, min.nəfər	Orta aylıq əmək haqqı, milli valyuta	Əmək haqqı gəlirləri (sosial sığorta haqları nəzərə alınmadan), mlrd. milli valyuta	Ə/h gəlirlərinin əhalinin gəlirlərində payı, faizlə
Azərbaycan	45,4	1 514,3	499,8	9,1	20,0
Belarus	58,7	4 064,9	722,7	35,3	60,1
Rusiya	54 100,0	66 969,0	36 709,0	29 500,4	54,5
Tacikistan	27,6	1 102,4	962,2	12,7	46,1
Ukrayna	2 002,0	13 732,0	5 183,0	854,1	42,7

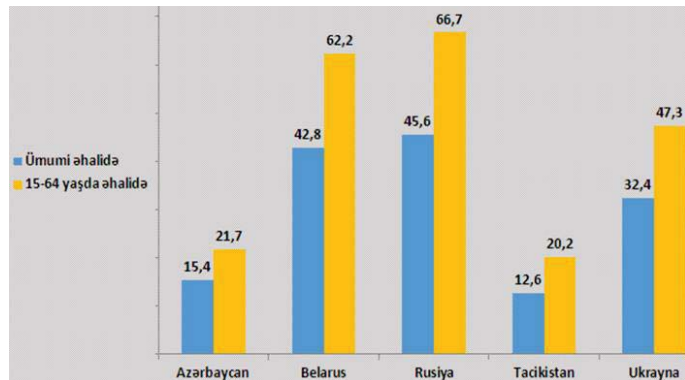
Azərbaycan hökuməti qeyd edilən istiqamətdə artıq ciddi islahat tədbirlərinə start vermişdir və bu baxımdan pensiya ödənişlərinin əmək haqlarından ödənilən sosial sığorta haqları ilə sərt uzlaşdırılmasını ehtiva edən pensiya islahatlarını, yeni işsizlikdən sığorta sisteminin tətbiqini, əmək münasibətləri sferasında meydana çıxan aktual məsələlərin konseptual diaqnostikasını və həllini, eləcə də bu sahədə inzibatçılığın qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında inkişaf etdirilməsi üçün ardıcıl addımların atılmasını xüsusi qeyd etmək olar

Cari ilin əvvəlindən isə qeyri-dövlət (qeyri-neft) sektorunda gəlir vergisindən ciddi güzəştlər təqdim edilmiş, sosial sığorta normativlərinin strukturu dəyişdirilmişdir. Qeyd edək ki, əvvəllər sosial sığorta haqqı əmək haqqının 22%-i işəgötürən, 3%-i işçi tərəfindən ödənilməklə, cəmi 25 %, gəlir vergisi 2500 manatadək əmək haqqından 14%, bundan artıq əmək haqqı məbləğindən isə 25% dərəcə ilə hesablanırdı. 1 yanvar 2019-cu ildən (7 il ərzində) isə qeyri-dövlət (qeyri-neft) sektorunda sosial sığorta haqqı 200 manatadək əmək haqqının 22%-i işəgötürən, 3%-i işçi tərəfindən, 200 manatdan yuxarı əmək haqqı məbləğinin isə 15%-i işəgötürən, 10%-i işçi tərəfindən ödənilməklə,

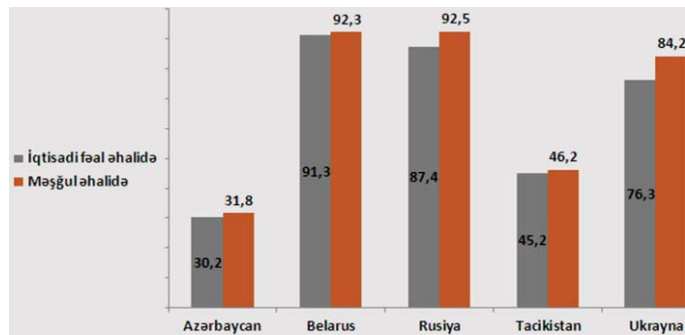
cəmi 25 %, gəlir vergisi 8000 manatadək əmək haqqı üzrə 0%, bundan yuxarı məbləğdən isə 14% dərəcə ilə hesablanır [14, 15]. Eyni zamanda sosial sığorta haqlarının yığılımı və bu sahədə nəzarət funksiyaları vergi orqanlarına həvalə edilmişdir.

Nəticə. Dövlət başçısının dövlət sektorunda müxtəlif sahələrdə çalışanların əmək haqlarının, eləcə də minimum əməkhaqqının və minimum pensiyaların artırılmasını nəzərdə tutan yeni qanunvericilik təşəbbüsü ümumilikdə iki milyondan çox insanı əhatə etməklə, ölkə vətəndaşlarının maddi vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıracaqdır. Bu vacib sosial qərarlar, eyni zamanda, əmək münasibətlərinin leqallaşdırılması prosesinin sürətlənməsinə təkan verməklə yanaşı, əmək haqqı xərclərinin əhalinin gəlirlərindəki payının da ciddi artımına gətirib çıxaracaqdır.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin, inklüzivliyinin və sosial rifahın daha da artırılmasına yönəlik genişmiqyaslı islahatlar, aktiv məşğulluq tədbirlərinin gücləndirilməsi şəraitində yuxarıda sadalanan islahat tədbirləri və adekvat nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi nəticəsində əmək münasibətlərinin səmərəli tənzimlənməsi, bu münasibətlər sisteminin iştirakçılarının hüquq və təminatlarının effektiv müdafiəsi, bütövlükdə layiqli əmək konsepsiyasının uğurla reallaşdırılması istiqamətində ciddi nailiyyətlər əldə olunmaqdadır. Bu prosesin ən mühüm nəticələrindən biri, fikrimizcə, gəlirlərin əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında bölüşdürülməsində sosial ədalət prinsipinin daha da güclənməsi olacaqdır.

Şəkil 3. Müxtəlif ölkələrdə 2016-cı il üçün müzdlu işçilərin xüsusi çəkisi (faizlə)

Şəkil 4. Müxtəlif ölkələrdə 2016-cı il üçün müzdlu işçilərin xüsusi çəkisi (faizlə)

REFERENCES

1. Razvitie chelovecheskogo kapitala – novaja socialnaja politika: sbornik nauchnyh statej. – M.:Izdatelskij dom «Delo» RANHiGS, 2015. – 544 s.
Развитие человеческого капитала – новая социальная политика: сборник научных статей. – М.:Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015. – 544 с.
2. Socialnaja politika. Pod red. E.I.Holostovoj, G.I.Klimantovoj. – M.: Izdatelstvo Yurajt, 2015, 367 s.
Социальная политика. Под ред. Е.И.Холостовой, Г.И.Климантовой. – М.: Издательство Юрайт, 2015, 367 с.
3. **Roik V.D.** Socialnoe strahovanie. – M.: Izdatelstvo Yurajt, 2015. – 509 s.
Рои́к В.Д. Социальное страхование. – М.: Издательство Юрайт, 2015. – 509 с.
4. **Kozlova E.V.** Osnovy socialnogo i pensionnogo strahovanija v Rossii – M.:INFRA-M, 2016. – 256 s.
Козлова Е.В. Основы социального и пенсионного страхования в России – М.:ИНФРА-М, 2016. – 256 с.
5. **Ermasov S.V., Ermasova N.B.** Strahovanie – M.: Izdatelstvo Yurajt, 2011. – 703 s.
Ермасов С.В., Ермасова Н.Б. Страхование – М.: Издательство Юрайт, 2011. – 703 с.
6. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının internet səhifəsi, www.oecd.org
7. **Muslimov S.J.** Razvitie ucheta, analiza i audita v pensionno-strahovoj sisteme. – Baku: Izdatelstvo Bakinskogo Universiteta Biznesa, 2005. – 304 s.
Муслимов С.Я. Развитие учета, анализа и аудита в пенсионно-страховой системе. – Баку: Издательство Бакинского Университета Бизнеса, 2005. – 304 с.

8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin internet səhifəsi www.stat.gov.az
  9. **Abramov A.E.** Institucionalnye investory v mire: osobennosti dejatelnosti i politika razvitiya – M. Izdatelskij dom «Delo» RANHiGS, 2014. – 544 s.
Абрамов А.Е. Институциональные инвесторы в мире: особенности деятельности и политика развития – М. Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2014. – 544 с.
  10. Mercer Qlobal Pensiya İndeksinin internet səhifəsi, www.mercer.com
  11. Arhipov A.I. Socialnoe strahovanie – M.: Izdatelstvo Yurajt, 2015. – 387 s.
Архипов А.И. Социальное страхование – М.: Издательство Юрайт, 2015. – 387 с.
  12. Yeni Azərbaycan Partiyasının internet səhifəsi, www.yap.org.az/az, S.Y.Müslümovun müsahibəsi
  13. Pensiya və Sosial Fondların Beynəlxalq Assosiasiyasının internet səhifəsi, www.apsf.ru
  14. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://www.e-qanun.az/framework/3813>
  15. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. – “Hüquq Yayın Evi”, Bakı, 2019, 442 s.
-

ПРИМЕНЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НАЛОГОВ: РЕАЛИИ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

С.Я. МУСЛИМОВ

В статье приводятся сведения о концептуальных основах и финансовых аспектах социального обеспечения и акцентируется внимание на его историческом развитии. Подчеркивается значительное усиление роли государства в социальной сфере и серьезное расширение социального государства. Указывается, что, согласно мировой практике, общие налоговые поступления (средства государственного бюджета) и целевые социальные налоги (отчисления) являются двумя основными стабильными источниками финансовых ресурсов, направляемых на компенсацию последствий социальных рисков.

Сообщается о глобальных вызовах, приводящих к трудностям в области социального обеспечения и подчеркивается несовместимость финансовых возможностей с постоянно растущими обязательствами государства и необходимость изменений в социальной сфере из-за потенциально серьезных последствий такой несовместимости. В статье также подчеркивается, что целесообразная социальная политика в конкретной стране должна основываться на реалистичном и всестороннем анализе социальной, экономической и политической ситуации, восстанавливать и поддерживать экономический рост на основе эффективного использования имеющихся ресурсов и стимулировать трудовую деятельность.

В работе отмечаются значительные достижения в сфере социального обеспечения в Азербайджане и широкие реформы правительства для реализации имеющегося потенциала в области легализации заработных плат, что способствует обеспечению трудовых и социальных прав работников.

Ключевые слова: социальное обеспечение, финансовые аспекты, социальные риски, налоговые поступления, социальное право.

APPLICATION OF SOCIAL TAXES: REALITIES AND WAYS OF IMPROVEMENT

S.Y. MUSLUMOV

The article provides information on the conceptual framework and financial aspects of social security and focuses on its historical development. The author emphasizes the significant strengthening of the states role in the social sphere and the serious expansion of the social state since the last century. It is indicated that according to the world practice, general tax revenues (state budget funds) and targeted social taxes (contributions) are the two main stable sources of financial resources to compensate the consequences of social risks.

The article reports about the global challenges leading to the difficulties in social security and notes the incompatibility of financial resources with the ever-increasing obligations of the state and the need for changes in the social sphere due to potential serious consequences of such incompatibility. It is also emphasized that appropriate social policy in a particular country should be based on a realistic and comprehensive analysis of the social, economic and political situation, to restore and maintain economic growth based on the effective use of available resources and to stimulate labor activity.

The article also describes the significant achievements in the field of social security in Azerbaijan and the broad reforms of the government to realize the existing potential for legalization of wages, which contributes to ensuring the labor and social rights of workers.

Keywords: social security, financial aspects, social risks, tax revenues, social right.

Redaksiyaya daxil olub: 21.04.2019
Tamamlama işlərindən sonra: 12.09.2019
Nəşrə qəbul edilib: 19.09.2019